

אשוויץ - תולדותיו וייחודו

ישראל גוטמן

מאפייני מחנות הריכוז הנאציים

בשנים שחלפו מאז תום מלחמת העולם השנייה הפך השם אושוויץ למונח נרדף לתקופת הנפילה של הציביליזציה האירופית, לאימה ולרצח שיטתי של מיליוני בני אדם במהלך השלטון הגרמני הנאצי. בספרו "מדינת האס.אס" (*Der SS Staat*) העוסק במבנה מערכת מחנות הריכוז, מתאר אויגן קוגון, אסיר לשעבר במחנה בוכנוולד, טוטליטריות בלתי מוגבלת כמעט, שבמסגרתה נכפתה על האנשים צורה של שיעבוד; סדרי קיום ונורמות ששללו מהם כל זכות להיות שותפים לעיצוב חייהם וגורלם. בתנאי הדיכוי המתמיד ששררו במחנות הריכוז הגיע הניסיון הנאצי לשליטה מוחלטת על אוכלוסייה שבוייה כמעט לכדי יישום מלא. חנה ארנדט קבעה, כי "מחנות הריכוז וההשמדה במשטרים טוטליטריים משמשים כמעבדות שבהן מתאמתת האמונה העומדת בבסיס הטוטליטריות, היינו כי הכול אפשרי".

אשוויץ היה הגדול שבמחנות הריכוז הנאציים. כ-405,000 אסירים, גברים ונשים, כמעט מכל מדינות אירופה, נכלאו שם מאז מאי 1940, הזמן בו הניחו השלטונות הגרמניים את היסודות למחנה זה, ועד ינואר 1945, כאשר מרבית אסירי אושוויץ ששרדו עדיין פונו ממנו ב"צעדות מוות", והצבא הסובייטי שחרר את שטח המחנה. כ-200,000 מאסירי אושוויץ מצאו את מותם (מספר זה אינו כולל המוני אנשים, כמעט אך ורק יהודים, שנרצחו מבלי להירשם ולקבל מיספר). שיעור התמותה בקרב אסירי אושוויץ היה גבוה בהרבה מאשר בשאר מחנות הריכוז במרחב השליטה הנאצית. עם התרחבותו והתפתחותו של המחנה ושלוחותיו היו בו למעלה מ-40 מחנות משנה, שהשתרעו על פני אזור תעשייתי רחב היקף, עשיר במשאבים טבעיים. מחנות אלה שימשו כמאגר עצום של עובדי כפייה שגויסו למאמץ המלחמה הגרמני וכן לעבודה במכרות, בבנייה ובחקלאות.

אולם ההיסטוריה המזוועה והאימה המתמשכת של אושוויץ כרוכה בראש ובראשונה במנגנון ההשמדה ההמונית של היהודים במחנה אושוויץ-בירקנאו. המקום סומן על ידי הימלר כמוקד ל"פתרון הסופי של השאלה היהודית באירופה". מאביב 1942 ועד סתיו 1944 התנהל מבצע היסול יהודי אירופה כמעט ללא הפסקה, כאשר רכבות משלוחים מובילות יהודים ממדינות שנכבשו על ידי הנאצים ומן השלוחות האירופאיות של הרייך השלישי.

רובם המכריע של הקרבנות הללו, שיועדו ל"טיפול מיוחד" (*Sonderbehandlung*), לא היו מודעים ליעדם ולגורלם. הם הובלו למחנות בקרונות משא והגיעו לשם במצב של אפיסת כוחות מוחלטת. נאמר כי "לעולם לא יהיו אנשים חפים מכל עוון כמו הקרבנות שעמדו על סף תאי הגזים".

הסלקציות התקיימו על הרציף שלצד מסילת הרכבת בשערי בירקנאו. ילדים, זקנים, חולים וגברים ונשים רבים הוצעו לאלתר לתאי הגזים. אחוז מסויים מבין המובאים שסווגו בתור כשירים, מוינו לעבודה והוכנסו למחנה בתור אסירים. לפי מיטב ההערכות הקיימות כיום למעלה ממיליון יהודים נרצחו בתאי הגזים עם הגיעם, וגופותיהם נשרפו במשרפות המחנה. מאותם קרבנות שנרצחו מיד עם הגיעם לאושוויץ לא נותר זכר: לא שם, לא רשומה, לא מידע מדויק.

מקום היישוב שעל שמו נקרא המחנה הוא עיירת המחוז הפולנית אושווינצ'ים הממוקמת 50 ק"מ מדרום-מערב לקרקוב. ערב המלחמה מנתה אוכלוסיית העיר 12,000 נפש, בכלל זה כ-5,000 תושבים יהודים. הסולה, יובל של נהר הוויסלה, זורם בסמוך לאושווינצ'ים, ורוחבו כשל נחל. אף שאושווינצ'ים אינה מרוחקת מהרי הטטרה, שפסגותיהם מושלגות כל השנה, היא ממוקמת בעמק לח וערפילי שאדמתו ביצתית, אקלים לא נוח המהווה כר פורה למחלות. היוזמה להקים מחנה ריכוז באושוויץ באביב 1940 באה מצד האס.אס ומפקדת המשטרה במחוז שטענו כי בתי המעצר ובתי הכלא באזור אינם יכולים לענות עוד על הצרכים נוכח התגברות פעולות המחתרת הפולנית.

מחנות הריכוז, שהתקיימו מאז עליית הנאצים לשלטון ועד להתמוטטות הרייך השלישי, נתפסו כ"אגרוף ברזל" של המשטר. בתחילה שימשו המחנות בעיקר כאמצעי להטלת אימה ול"חינוך מחדש" שמטרתו להרתיע ולשתק את מתנגדי הנאצים הפוטנציאליים, ובעיקר את חברי המפלגות הפוליטיות של השמאל ובעלי השקפות ליברליות. ככל שהלך השלטון והתחזק, הגיעו אחדים מבעלי התפקידים הבכירים בו למסקנה כי מחנות הריכוז מילאו כבר את ייעודם ויש לבטלם. בסופו של דבר החליט אדולף היטלר להמשיך לקיים את המחנות תחת פיקוחם של הימלר והאס.אס ואף לחזקם.

בשלב השני בתולדות המחנות, משנת 1936-1937 ועד לשנות המלחמה הראשונות, שימשו המחנות כמקום כליאה ל"משתמטים מעבודה", ל"אלמנטים א-סוציאליים", לפושעים וליהודים, במיוחד לאחר פוגרום ה-9 בנובמבר 1938. אסירים רבים עבדו כפועלי כפייה. הם תוארו על ידי ההיסטוריון קרל דיטריך ברכר כעבדים שנקבעו לעבוד באתרי הבנייה המגלומניים של היטלר. מפעלים ופרויקטים שונים בבעלות האס.אס הוקמו סמוך למחנות שערב המלחמה הגיעה אוכלוסיית האסירים בהם ל-25,000.

המלחמה הביאה בעקבותיה שינויים ברשת מחנות הריכוז. נכלאו בהם בכמויות הולכות וגדלות נתינים ממדינות כבושות בידי הנאצים, ובעיקר פעילי מחתרת וחשודים אחרים. התנאים במחנות הורעו בהתמדה. בפועל פירוש הדבר היה כי יחד עם תכנון ועידוד של עבודה יצרנית הוכנסו לשימוש שיטות שכוננו באופן כולל "השמדה באמצעות עבודה". העבודה עצמה לא נועדה להמית, אך התנאים בהם נאלצו לעבוד האסירים והזלזול בחיי האסיר הפכו גם את העבודה למאיץ בתהליך ההמתה. לעתים ראו בסוגי עבודה עונש והשפלה מלווים ביחס ברוטלי ובהתעללות גופנית; עבודת פרך התבצעה ללא כלי עבודה מסייעים ובתנאי קיום תת-אנושיים. הפרדוקס הצניני הוא שבשערי אושוויץ התנוססה הכתובת: "העבודה משחררת".

מספרם הגדל של האסירים שסווגו על ידי הנאצים כנחותים "מבחינה גזעית" עלה בקנה אחד עם הגישה כי אנשים אלה מהווים גורם עוין ובלתי חיוני שמותר לחסלו. נוגשיהם פעלו כאילו מלאי האסירים הוא בלתי נדלה, ולא עשו כל ניסיון לשמרו. אולם עמדה זו השתנתה בשנת 1942, ככל שהתארכה המלחמה בחזית המזרחית, וכאשר המחסור בידיים עובדות בגרמניה הורגש במלוא עצמתו.

במרס 1942 הועברו מחנות הריכוז לפיקוחו של "המשרד הראשי למנהל הכלכלה" של האס.אס, מהלך שרימז על גישה רציונלית יותר לסוגיית כוח העבודה של האסירים במחנות הריכוז. מאז המחצית השנייה של אותה שנה, ובמיוחד משנת 1943 ואילך, בא שינוי זה לידי ביטוי בשיפור מהותי במחנה של האסירים ובהקלה במשטר העונשים, עובדות שגרמו לירידה מסוימת בשיעור התמותה. אף שהתמתנות זו במדיניות לגבי עבודת אסירים לא חלה על מדיניות השמדת יהודי אירופה, שגברה במהלך תקופה זו, היא השפיעה גם על מצבם של היהודים שהיו אסירים במחנה. תחת לחץ כבד מצד אלה שביקשו לעשות שימוש יעיל ככל האפשר בכוח האדם לטובת מכונת המלחמה, הסכים הימלר לרתום זמנית עובדים יהודים כשירים ומיומנים בתהליך הייצור, תוך שהוא מוודא כי אסירים אלה ירוכזו במחנות ריכוז בפיקוח האס.אס.

אף כי תנאי המחיה של האסירים היהודים במחנות היו ככלל קשים בהרבה מתנאי המחיה של בני קבוצות לאומיות ואתניות אחרות, וכתוצאה מכך שיעור התמותה בקרבם היה גבוה יותר (יהודים לא קיבלו חבילות מזון מבחוף ששיפרו באופן ניכר את תזונת האסירים, ויהודים דורגו בשלב הנמוך ביותר בהיררכיה של ציבור האסירים), אין עוררין על כך כי אותם מתי מעט יהודים ששרדו במחנות עד תום המלחמה חבים את חייהם במידה רבה לצורך הגובר של הגרמנים בכוח אדם, צורך שאילץ להנהיג הקלות המשטר במחנות בשלבים המאוחרים של המלחמה.

בשנים הראשונות לקיומם אוכלסו המחנות על ידי אסירים גרמנים, ולאחר סיפוח אוסטריה בשנת 1938 גם על ידי אסירים אוסטרים רבים. בשלבים הסופיים של המלחמה היו הגרמנים רק 5 עד 10 אחוזים מאוכלוסיית האסירים, בעוד רובם המכריע של אסירי מחנות הריכוז היו רוסים, פולנים, צרפתים, הולנדים, צ'כים, יוונים ויהודים ממדינות אירופה הכבושות. הגידול באוכלוסיית האסירים היה רב ביותר: מ-25,000 עם פרוץ המלחמה ל-525,000 בשנת 1944. בינואר 1945, חודשים ספורים לפני תום המלחמה, אוכלסו המחנות למעלה מ-700,000 אסירים.

מערכת מחנות הריכוז הייתה מרכיב קטן יחסית ברשת המחנות העצומה שהקיפה למעלה מ-2,000 מחנות בתחום השליטה נאצית, בכלל זה מחנות עבודה, מחנות לאסירי מלחמה ומחנות מעבר לאסירים וליהודים שהמתינו לשילוחם ליעדם הסופי. מחנות הריכוז נבדלים משאר סוגי המחנות בכך שנותרו תחת פיקוחן של רשויות האס.אס המרכזיות והנהיגו משטר פנימי ופיקוד אחידים. כל מחנות הריכוז שהיו בשליטת האס.אס היו מחויבים לאותן תקנות מחמירות שחלו על האסירים: סדר יום קבוע שהכתיב את חיי האסיר עד הפרט האחרון, היררכיה של פיקוד אס.אס תוך האצלת סמכויות מסוימות לאסירים בעלי תפקידים ומערכת ענישה אכזרית שהתירה גם הוצאות להורג.

שלבי הקמתו והפעלתו של מחנה אושוויץ

האתר שבו הוקם מחנה הריכוז אושוויץ נמצא מחוץ לעיירה אושווינצ'ים. הוא כלל 16 מבנים חד-קומתיים ששימשו לפנים קסרקטינים צבאיים. מפקדת מחנות הריכוז שיגרה שתי ועדות כדי לבחון את האתר המוצע והשטח סביבו. הוועדה הראשונה, שהגיעה בינואר 1940, מצאה כי המקום אינו מתאים להקמתו של מחנה. הוועדה השנייה הגיעה באפריל 1940, ובראשה עמד האופטשטורמפיהרר (קפטן) האס.אס רודולף הס, ששמו ניקשר לימים עם תולדות המחנה. בעקבות הדו"ח של הס ציווה הימלר להקים את המחנה באתר המיועד ומינה את הס למפקדו.

המשימה הראשונה היתה פינוים של כ-1,200 בני אדם שהתגוררו בכפרים בסמוך למחנה המיועד. בשלב הבא הוכרחו 300 יהודים מהעיר אושווינצ'ים לעסוק בעבודות הכנה בשטח. במאי 1940, הגיעו 30 אסירים פליליים גרמנים שהפכו להיות לאסירים בעלי תפקידים במחנה, "זרועו הארוכה של האס.אס במחנה", כפי שניסח זאת דויד רוזה, ניצול צרפתי ממחנות הריכוז.

ב-14 ביוני 1940 הגיע למחנה המשלוח הראשון ובו 728 אסירים פולנים מן העיר טארנוב שבגליציה. באותה עת אורגן צוות המנהלה, שכלל ברובו אנשים מנוסים מן האס.אס שהועברו לאושוויץ ממחנות אחרים. אוברשטורמפיהרר (סגן ראשון) האס.אס ג'וזף קרמר ממאטהאוזן מונה לסגנו של הס. קארל פריץ' מדכאו מונה לראש מחנה האסירים. בנוסף לכך הוקמה גם מחלקה פוליטית (שלוחה של הגסטפו, המשטרה החשאית).

אושוויץ שהיה מחנה הריכוז הראשי לשטחים הפולניים הכבושים גדל בהתמדה ואכלס אסירים מקטגוריות שונות. תושבים נוספים פונו מאזורים סמוכים כדי לאפשר את הרחבת תחומי המחנה; כל תושביה היהודים של אושווינצ'ים פונו לעיירה הסמוכה כשאנוב. על ידי עקירת האוכלוסייה המקומית יצרו הגרמנים שטח ריק, 40 קמ"ר גודלו, שהוגדר "תחום השליטה של המחנה".

כאשר ביקר הימלר לראשונה באושוויץ, במרס 1941, היו במחנה 10,900 אסירים, רובם פולנים. לאחר שסייר במקום בלוויית פמליה של קציני אס.אס בכירים ופקידים רשמיים של הקונצרן התעשייתי "אי-גה פארבן" (IG Farben), שביקש להקים חברת-בת בשטח המחנה, התווה הימלר את תכניות התרחבות. אלה כללו עבודות בנייה אינטנסיביות באזור ל-30,000 אסירים והקמתו של מחנה ל-100,000 שבויי מלחמה צפויים בבירקנאו, במרחק של כ-3 קילומטרים מהמחנה הקיים. תכניות ההתרחבות כללו גם אספקה של 10,000 פועלי כפיה ל"אי-גה פארבן" לשם הקמת מפעל תעשייתי גדול והקמת בתי מלאכה ומפעלים.

במחצית השנייה של 1941 הטיל הימלר על מפקדי אושוויץ את ההכנות להשמדתם ההמונית המיועדת של יהודי אירופה. על פי תכנית זו יועד בירקנאו להכיל אסירים מקטגוריות שונות ולשמש גם כמחנה מוות. מתחמיו הראשונים של בירקנאו, תת-מחנות שהופרדו על ידי גדרות תיל

וצוידו בשערים ובמגדלי שמירה, הושלמו בשנת 1942. בשנת 1943 הושלם המתחם שסומן **BII**. הוא הכיל תת-מתחמים נפרדים שיועדו למגורים (וסומנו **Blif** ו-**Blilb**) ובהם צריפי עץ מוארכים שנבנו במקור כאורוות סוסים. צריף שתוכנן במקור להכיל 52 סוסים הפך להיות מקום מגורים ליותר מ-400 אסירים.

במרס 1942 הוקם מתחם לנשים במחנה הראשי. הוא הכיל 999 אסירות גרמניות שנישלחו ממחנה הריכוז רוונסברוק ומספר זהה של נשים יהודיות שהובאו במשלוחים מסלובקיה. עד מהרה גדלה אוכלוסיית המחנה ל-6,000 אסירות. באוגוסט הועברו האסירות לבירקנאו. בינואר 1944 הגיע מספר האסירות בבירקנאו ל-27,053. הן סבלו מהעדר תברואה ותנאי היגיינה בסיסיים ונדונו לסלקציות תכופות. במתחמי מחנה בירקנאו, של הנשים ושל הגברים כאחד, היו אסירים בני לאומים שונים, רובם יהודים. בינואר 1944 מנתה אוכלוסיית האסירים הכוללת של מחנות אושוויץ 80,839 איש.

בנוסף להתרחבות ולבנייה האינטנסיביות במתחמי המחנה הראשי בשנים 1942-1945 הוקמו כ-40 סניפים של המחנה הראשי על פני אזור נרחב בסביבה, חלקם במרחק עשרות קילומטרים מן המחנה הראשי. מחנות אלה היו מסונפים ישירות לאושוויץ או שימשו כשלוחות שלו. אוכלוסיית האסירים במחנות אלה הייתה שונה בגודלה מאחד למשנהו, ונעה בין כמה עשרות לכמה אלפי איש. המחנות עצמם הוקמו בקרבת מכרות, בתי יציקה ומפעלים תעשייתיים אחרים. הקמת רשת נרחבת זו של מחנות לוויין הייתה הכרחית משום שלא ניתן היה להצמיד את האסירים יותר ממספר קילומטרים, והמכרות ושאר מקורות חומרי הגלם היו ממוקמים לא אחת במרחק ניכר מן המחנה הראשי. הגרמנים ביקשו גם להימנע מלרכז מספר גדול של מבנים תעשייתיים בקרבת המחנה הראשי משיקולי ביטחון.

במחקר מקיף על מבנה המחנה מסכמת דנוטה צ'ך, חוקרת פולנייה מצוות המוזאון הלאומי של אושוויץ-בירקנאו, את גודלה של המערכת הכלכלית סביב המחנה:

" 28 מבין 40 מחנות הלוויין של אושוויץ עבדו או באופן ישיר או באופן עקיף לצורכי תעשיית החימוש הגרמנית. 9 הוקמו סמוך לבתי יציקה ולמסגריות, 6 בסמוך למכרות פחם; 6 נוספים סיפקו אסירים לעבודה במפעלים כימיים, 3 אחרים לתעשייה הקלה; אחד מוקם לצד מפעל שייצר חומרי בניין, ואחד בסמוך למפעל לעיבוד מזון. אסירים במחנות אחרים עבדו בשיפוצים ובבנייה, ביערנות, בעבודות משק ובגידול משקי חי, בתחנות לחקלאות ניסיונית ובמפעלים אחרים."¹

¹ Danuta Czech, "KL Auschwitz: An Historical Outline", Auschwitz, (Warsaw, 1987), pp. 30-31

בסתיו 1943 נערכו שינויים ארגוניים ומנהליים גורפים במבנה המחנה. שינויים אלה נבעו מגילויי שחיתות שפשו ב"מחלקה הפוליטית" שבראשה עמד מקסימיליאן גרבנר, איש האס.אס האזורי ומטיל האימה ביותר באושוויץ. הליכי החקירה נגד גרבנר חשפו הפקעת רכוש בלתי חוקית ומקרים נוספים של שימוש לצרכים אישיים בסמכות שבהם נטלו חלק קציני אס.אס בכירים, וביניהם הס עצמו. גרבנר הודח מתפקידו והועמד לדין. אחרים הועברו לתפקידים אחרים.

בנובמבר סולק הס ממשרת מפקד המחנה והועבר למפקדת מחנות הריכוז באורניבורג. את מקומו תפס אוברשטורמפירר אס.אס ארתור ליבהנשל. בד בבד חולק קומפלס המחנות הכולל לשלושה חלקים. אושוויץ I נותר המחנה הראשי. בירקנאו הפך לאושוויץ II, ואושוויץ III, שכונה גם מונוביץ, המחנה התעשייתי, כלל גם את רשת מחנות הלוויין. ליבהנשל היה מפקד אושוויץ I. פריץ הרטיינשטיין היה מפקד בירקנאו, שכלל את מתקני הרצח ההמוני ואת המשרפות לשרפת גופות הקרבנות. שינויים אלה הביאו לשיפור יחסי מסוים בתנאי המחנה ובישרו את השלב הסופי לקיומו, שנמשך עד ה-18 בינואר 1945 מועד פינוי וחיסולו.

חיי האסירים במחנה

קשה לתאר את תנאי הקיום עמם נאלצו להתמודד מדי יום אסירי מחנות אושוויץ. כל יום בחייו של אסיר היה כרוך במתח ובמאמץ על-אנושי, בסערת רגשות ובאימה, מצב שנמשך ברציפות וללא הפסקה במשך חודשים ושנים. יומו של האסיר היה ריק ועגמומי, נעדר כל חידוש ואפוף בקדרות תמידית. למרות השגרה כביכול, לא יכלו אסירי אושוויץ להפסיק לעמוד על המשמר אף פעם, וכל מרצם התמקד בשמירה על ערנות מתמדת. יתר על כן, לאסירים לא היתה כל פרטיות. יומם וליל נמצאו בקרבה מוחשית לאחרים. לא היה להם דבר משלהם זולת כף למזון ולבושו של האסיר. המזון המקולקל לא היה מזין והרעב ואבדן הכוחות והמשקל היו אף הם מקור לסבל ולייסורים בלתי פוסקים.

משטר החיים היום-יומי של האסיר הוכתב על ידי חובות ופקודות שהיה עליו למלאן במהירות ובדייקנות מבוקר עד ליל. כל סטייה ולו הקטנה ביותר, גררה עונשים ליחידים ועונשים קבוצתיים. השינה והקימה הוסדרו אף הן. מדי בוקר היה על האסיר לאסוף את שארית כוחו כדי לשרוד. על אף שהיה מוקף באלפי אסירים כמותו, נותר כל אסיר לגמרי לבדו. עם זאת מספר ניכר של אסירים יצרו קשרי חברות, על רקע העבר, זיקה לאומית ועוד. אחרים שאבו כוח מזיכרון העבר במאמצייהם העיקשים להמשיך הלאה, לטפח את תקוותיהם לשרוד.

דריכה על אדמת אושוויץ ציינה נטישה קיצונית וסופית של קיום תקין. המחנות היו מוקפים בגדרות תיל כפולות ובגדר חשמלית, שהיתה מוארת בלילה וזרועה במגדלי שמירה שאוישו על ידי שומרי אס.אס חמושים. מסביב היו מחנות נוספים וקילומטרים על גבי קילומטרים של מרחבים פתוחים שבהם פטרלו אנשי האס.אס. עם כלביהם. עם כניסתו למחנה נשללו מן האסיר לא רק כל תפציו האישיים, אלא אף זהותו. גם גופו של האסיר חולל, כאשר גולח כל שיער גופו. על זרועו

השמאלית קועקע מספר סידורי של המחנה (נוהל ייחודי לאושוויץ) ומשולש קטן נוסף לו אם האסיר היה יהודי. השם הוחלף במספר, הבית - בבלוק, והחזר והמיטה - בדרגש שינה תלת-קומתי או בדרגשים רחבים למספר אסירים, שעליהם נפרשה שכבת קש דקה או מזרן קש.

לאורך כל השנה לבשו האסירים רק את מדי המחנה המפוספסים, ללא בגדים תחתונים והאריג היה נוקשה מלכלוך ומזיעה; רגליהם היו נעולות בנעלי עץ ללא גרביים. פיסת בד הוצמדה למעיל ולמכנסים, ועליה מספרו הסידורי של האסיר וסמל הקטגוריה שלו: משולש אדום לאסירים פוליטיים, משולש ירוק לפושעים רגילים, משולש שחור לאסירים א-סוציאליים. סימנים מזהים נוספים מעין אלה נועדו להמוסקסואלים, ל"חוקרי התנ"ך" (עדי יהוה), זונות ולאחרים. כל האסירים היהודים סומנו באמצעות מגן דויד שהורכב ממשולש אדום וממשולש צהוב.

עבור מרבית האסירים המפגש הראשון עם "עולם המחנות" היה מבחן מכריע. ככלל, הסתגלותם למחנה של אלו שהיו רגילים לנוחות, לסדר ולסביבה חברתית צפויה, היתה הקשה ביותר. יחידים אלה לא יכלו או לא רצו להפוך לחלק ממשטר ואימת המחנה. אסירים שהתנסו קודם לכן בתנאים של בתי הכלא והגטאות למיניהם, אשר שימשו כמעין פרוזדור לתופת של מחנה הריכוז, היו באופן כללי מוכנים יותר. אלו שלא היו מוכנים או מסוגלים להסתגל שקעו עד מהרה באדישות ובדיכאון. בעגת המחנה הם כונו "מוזלמנים". מקורו של כינוי זה נותר בלתי ידוע. יש המשערים כי מקורו בדמיון, לכאורה, בין אסירים אלה, שלא היו מסוגלים לעמוד על רגליהם, לבין המוסלמים הכורעים על ברכיהם בעת התפילה. גוססים וקהי חושים פרפרו אסירים אלה באזור הדמדומים שבין חיים למוות. תוך זמן קצר איבד גופם את צלמו והפך לשלד מכוסה בעור צהבהב יבש. הם בהו בעינייהם חסרות חיים ונעו באטיות, אדישים לצעקות הזעם בגרמנית שהאיצו בהם ואפילו למכות שהונחתו על גופם. גם מרבית האסירים הוותיקים לא גילו מידה רבה של רחמים כלפי "חריגים" אלה. ניתן לשער כי חזותן של דמויות טרגיות אלה עוררה בשאר האסירים חרדה שמא יידרדרו גם הם ויהפכו להיות כמותן.

יומו של האסיר החל בצפירת השכמה ב-4:30 לפנות בוקר. מחצית השעה הוקצבה לרחצת בוקר של מאות אסירים ליד ברזים ומתקנים בודדים. במפקד הנוכחות, שהיה מפקד חובה, עמדו האסירים דום בשורות ישרות ונמנו. מספר האסירים חייב היה להיות זהה למספרים הרשמיים. לאחר בדיקת הנוכחות יצאו חוליות העבודה של האסירים, שכינו "קומנדו", למקומות עבודתן. מרבית האסירים השתייכו כל אחד באופן קבוע לחוליית עבודה מסוימת. בשורות של חמישה זה בצד זה הם חלפו בשער שעליו התנוססה הכתובת **Arbeit macht frei** (העבודה משחררת), כשלעתים קרובות מלווים אותם צלילי התזמורת שניגנה בסמוך לשער.

מרבית העבודה בוצעה בחוץ גם בקיץ וגם בחורף. בקיץ נמשך יום העבודה 12 שעות, ובחורף מעט פחות. העבודה נעשתה תחת עיניהם הפקוחות של ה"קאפוס" - מנהלי עבודה מקרב האסירים שמונו לפקח על החוליה כולה או על חלקים ממנה - ואיש הליווי מן האס.אס, שהיה מזרז הן את הקאפו

והן את האסירים העובדים. לא הותרה כל מנוחה, ולעתים על אחד האסירים הוטל למדוד את זמן עשיית הצרכים של האסירים כדי שלא יעלה על המותר.

החוליות שעבודותיהן נחשבו "טובות" היו אלה שהועסקו בשירותים: במטבח, במכבסה ובבתי המלאכה למיניהם. האסירים בחוליות אלה עבדו תחת קורת גג ונהנו מהזדמנויות רבות יותר "לארגן" (ביטוי שפירושו בעגת המחנה "לסחוב") מזון נוסף, יתרון שלא היה לו ערוך במציאות המחנה. ככלל רק אסירים ותיקים ובעלי קשרים עבדו בחוליות אלה. היחסים בחברת האסירים, מועטים ככל שהיו, נבעו מקשרים טרום-מלחמתיים, מסולידריות בקרב אסירים מאותו משלוח, ומעל לכול, מקשרי חברות במחתרת הפוליטית ובתנועות ההתנגדות.

לאחר התזרה מן העבודה למחנה עמדו האסירים למסדר ערב, שהיה גם הוא מסדר חובה. מספר האסירים הנוכחים שוב חייב היה להיות זהה למספרים הרשמיים. אי הופעתו של אסיר אחד, בין אם נרדם ובין אם ברח, גרמה לסבל ניכר לשאר האסירים במפקד הערב. היה עליהם להישאר על עמדם, בעמידת דום, בכל מזג אוויר, לעתים למשך שעות, עד שהאסיר החסר או הסיבה להעדרו התגלו.

מסדר הערב היה גורר אחריו לא אחת עונשים אישיים או קולקטיביים. רק לאחר מכן היו האסירים רשאים לפרוש לבלוק ולקבל את מנות הלחם עם תוספות דלות ומשקה מימי. מי שהיה לו די כוח או כוח רצון היה יוצא מן הבלוק כדי להיפגש עם חברים או עם קרובים מבלוק אחר. משעת כיבוי האורות, שעתיים או שלוש לאחר מכן, רותקו האסירים לבלוקים הקרים והקודרים שלהם. האסירים השתמשו בבגדיהם ובנעליהם המגולגלים כבכריות כדי למנוע את גנבתם במהלך הלילה.

האסירים לא עבדו בימי ראשון פרט לאלו שהועסקו במפעלי נשק. אולם יום ראשון לא היה יום חופשה. ניקיון, תגלחת, רחצה בקבוצות ופעילויות דומות היו פעילויות חובה, והן העסיקו את האסירים גם ביום היחיד שהיה פנוי מעבודה.

חלק מן המתחים והעימותים, בכלל זה חלוקות האסירים לקטגוריות שונות, נבעו מן המדיניות הגרמנית המכוונת. רשויות המחנה יצרו רובד מצומצם אך בעל עצמה של אסירים בעמדות סמכות: קאפוס שהיו אחראים ליחידות העבודה, זקני המחנה שהיו אחראים לכל אוכלוסיית האסירים במחנה, אסירים שפיקדו על הבלוקים, וכן בעלי תפקידים רבים במנהלה הראשית של המחנות. רשויות המחנה אף חילקו את אוכלוסיית האסירים לקבוצות אתניות וגזעיות, כפי שעשו הגרמנים עם כל האוכלוסיות הכבושות. חלוקה חשובה אחת במחנה העמידה את מי שכונו ה"אדומים", האסירים הפוליטיים, מול "הירוקים", האסירים הפליליים.

באשוויץ | הוטלו רוב התפקידים הרשמיים על הפולנים. במחנות הגברים והנשים בבירקנאו שימשו גם אסירים יהודים בתפקידים רבים מעין אלה. בניגוד לדעה הרווחת, לא כל האסירים בעמדות הסמכות, כמו קאפוס וראשי בלוקים, התאכזרו לאסירים האחרים. התעללויות היו נפוצות בעיקר בשנותיים הראשונות לקיום המחנה. מצב זה השתנה בהדרגה, והדחף להציק לאסירים ולענות אותם שכך במידת-מה.

כאשר פושעים מצויים תפסו עמדות מפתח בדרגים הגבוהים של היררכיית המחנות אסירי אושוויץ נתונים היו לעתים קרובות להשפלה, לעונשים שרירותיים ולהתעללות גופנית, לרבות עינויים. יחס זה נבע מזלזול מוחלט של בעלי אותם תפקידים בבני אנוש ומשאיפה למלא אחר ציפיותיהם של שלטונות המחנה. אולם טיפוס אופי זה הפך מיותר או מעכב כאשר קיבלה העבודה היצרנית חשיבות מכרעת לרייך השלישי המכותר. בשלב זה הופקדו רוב עמדות הפיקוח בידי האסירים הפוליטיים, עובדה שהקלה במידת-מה את חיי האסירים. רבים מן האסירים הפוליטיים בעמדות הסמכות היו קשורים לארגוני המחתרת וההתנגדות שהיו פעילים באושוויץ, עובדה שאפשרה לקבוצות אלה, בשלבים המאוחרים לקיום המחנה, להשפיע על התנאים והאקלים הפנימי שבמחנה. קבוצות המחתרת פעלו במספר ערוצים: הם הבריחו מידע לעולם שבחוץ, השיגו תרופות ועזרה חומרית לאסירים שהיו שייכים למחתרת, ניסו להציל אסירים שנדונו למוות ולסייע בבריחות. אף כי יכולתה של המחתרת להוביל מרד כללי ובריחה המונית מאושוויץ לא ענתה על הציפיות, פעילויותיה, במיוחד בתיעוד של חומר חשוב ובמסירת ידיעות על המחנה לעולם החיצון, מעידות כי שעבוד האסירים לעצמתו המוחצת של הכוח הנאצי לא היה מושלם כלל ועיקר.

כאמור הרעב פשה במחנה. האסירים סבלו ממנו לפני הארוחות ולאחריהן. מחשבות ופנטזיות על מזון רדפו את האסירים אפילו בשנתם. אין-ספור שיחות נסבו על הרעב ועל הדרכים להשכיחו. המזון היה בראש מעייניו של כל אסיר, אף כי לא כל האסירים היו רעבים באותה מידה.

באופן תאורטי היה כל אסיר זכאי למנה יומית של 350 גרם לחם, חצי ליטר תחליף קפה לארוחת הבוקר וליטר אחד מרק לפת ותפוחי אדמה לארוחת הצהריים. ארבע פעמים בשבוע אמור היה כל אסיר לקבל מנת מרק שבתוכה 20 גרם בשר, אך בפועל כמעט לא הגיע בשר לקערות האסירים. הערך הקלורי היומי הרשמי של מזון האסירים שהועסקו בעבודות קלות היה 1,700 קלוריות, וערכו של מזון אסירים שהועסקו בעבודות מאומצות אמור היה להגיע ל-2,150 קלוריות. מניתוח של תכולת המזון שנעשה לאחר המלחמה עולה כי ערכו הקלורי של המזון נע בפועל בין 1,300 קלוריות לאסירים שהועסקו בעבודות קלות ל-1,700 קלוריות לאסירים שביצעו עבודות מאומצות. הפער נגרם בשל גניבות מזון על ידי אנשי האס.אס ועל ידי אסירים פונקציונרים. אי שוויון שרר בכל מערכת חלוקת המזון. הקאפו או האסיר שהיה ממונה על חלוקת המרק וידא כי התוכן הסמך והמשביע יותר מתחתית הסיר יגיע לכליהם של האסירים ה"נכונים", בעוד האחרים נאלצו להסתפק בחומר המימי.

בתנאי המחנה תוספת מזון משמעותה הישרדות. אולם לעתים גברו הרגלים נוספים על דאגה זו. אסירים שהיו מכורים לטבק הרחיקו לכת עד כדי מסחר בחלק ממנת המזון היומית שלהם בעבור טבק. לפיכך שימשה מנת הלחם כמעין מטבע עובר לסוחר.

אסירים שנדונו להתקיים מן המנה הרשמית איבדו ממשקלם במהירות, וכך פחתו סיכויי ההישרדות שלהם. אסירים לא יהודים הורשו לקבל סכומי כסף מסוימים מקרובים או מתומכים מחוץ למחנה ויכלו לרכוש בהם סיגריות ומצרכי מזון נוספים באיכות נמוכה. משלהי 1942 התירו רשויות המחנה

לאסירים לקבל חבילות מזון, היתר שהיה בעל חשיבות מכרעת. החבילות הכילו בדרך כלל מזון בעל ערך קלורי עשיר, והנמענים בני המזל יכלו אף להחליף מקצת ממנו בעבור לחם. אולם האסירים היהודים, אשר עד מהרה היו הרוב בשני המחנות באושוויץ, לא קיבלו כל חבילות, וכן לא קיבלו חבילות האסירים הסובייטים.

בספרו "השוקעים והניצולים" טוען פרימו לוי כי לעתים היה הצמא מורגש יותר ומתיש יותר, הן מבחינה גופנית והן מבחינה מנטלית, מהרעב. המים באושוויץ היו מזוהמים במיני זיהום שונים, וחברי סגל האס.אס קיבלו הנחיה שלא לשתות מהם. אזהרה זו לא חלה כמובן על האסירים. בבירקנאו סבלו האסירים, ובעיקר הנשים, ממחסור כרוני במים ומאיכותם הירודה. לוי כתב:

באוגוסט 1944 שרר חום כבד באושוויץ [...] לא היו מי שתייה לא במחנה ולא במחסן שבו עבדתי [...] כרגיל, די והותר היה במרק של הערב ובתחליף הקפה שחילקו בעשר בבוקר לערך כדי להרוות את הצמא; כעת לא היה בהם די והתיסרנו בצמא, המשתלט עליך יותר מהרעב: הרעב מציית לעצבים, מאפשר השלמה, זמנית אפשר לכסות עליו בהתרגשות עמוקה, בכאב, בפחד [...] לא כן הצמא, שאיננו מרפה [...] ובימים ההם ליווה אותנו יום ולילה: ביום, במחסן העבודה, שהסדר שלו [...] התחלף בתוהו ובוהו של עמל מנופץ; ובלילה, בצריפים נטולי האוורור, כששאפנו בכבדות את האוויר שננשם כבר מאה פעמים (פרימו לוי, השוקעים והניצולים, תל-אביב: עם עובד, 1991, עמ' 60).

גורמים מכריעים נוספים שהשפיעו על סיכויי ההישרדות של אסירים היו מוצאם הלאומי וסיווגם הגזעי. יהודים וצוענים, ללא הבדל אזרחות, היו בתחתית הסולם, עמדה שהפכה אותם באופן אוטומטי לקרבנות העיקריים של סלקציות ושל תאי הגזים. מעט מעליהם היו הסלווים, ובמיוחד הרוסים, שהיו חשופים לשיטות רצח שונות בתקופות שונות. בקטגוריה הבאה נכללו בני לאומים אירופיים שונים שעבורם לא פותחו תכניות השמדה מדויקות. היחידים שהיו פטורים מתכניות מעין אלה היו בעלי המוצא הגרמני.

למעשה כל היהודים ורבים מן הצוענים שהובאו לאושוויץ היו לא רק קרבנות רצח אלא גם המושא של תכניות השמדה. למעט כמה חריגים, אסירי המלחמה הסובייטים הושמדו גם הם בהמוניהם. ליהודים, בכלל זה אלו שנרשמו במחנה כאסירים, המתין גורל שונה מזה של קרבנות ממוצא אחר. היהודים המעטים שהגיעו לאושוויץ במשלוחים הראשונים נרצחו כולם מיד. אסירים יהודים ופולנים, שסווגו כבלתי כשירים לעבודה וכחולים, הומתו ברובם באמצעות זריקות פנול או נשלחו להמתה בגזים. מדוחות שנאספו על ידי המחנתרת הפוליית במחנה עולה כי בין 25,000 ל-30,000 בני אדם נרצחו באמצעות זריקות פנול; שיעור היהודים ביניהם היה גבוה ביותר. במרס 1943 הופסק הרצח באמצעות זריקות פנול. אולם זיהוים של היהודים בבתי החולים כבלתי כשירים לעבודה נמשך והם נשלחו לתאי הגזים.

בתי החולים, "רבייר" בפי האסירים, במחנות עוררו פחד בקרב אסירים. כל עוד יכלו לאזור די כוחות כדי לעמוד על רגליהם נמנעו האסירים ממסדר החולים, שעלול היה להביאם לבית החולים. גם מי שסבל מחום גבוה, משלשול מחליש או מפצעים מוגלתיים, ניסה ככל האפשר להימנע מאשפוז, אף כי לחלק מהאסירים קסמה בהחלט האפשרות למספר ימי מנוחה במיטה ולקבלת פטור מן המפקדים היום-יומיים שבמחנה.

שיעור התמותה בקרב אסירים הגיע בתקופות שונות למימדים גבוהים. בשלבים המוקדמים הזניקו אותו כלפי מעלה משטר האימה ותנאי המחיה העלובים. באותן השנים שהה במחנה מספר קטן יחסית של אסירים. במהלך השנתיים הראשונות, עד מרס 1942, נכלאו באושוויץ כ-27,000 בני אדם, בעוד שבמהלך השנה שלאחר מכן, עד מרס 1943, עלה מספר האסירים ב-135,000, פי חמישה מאוכלוסיית השנתיים הקודמות. היתה זו נקודת מפנה בהרכב אוכלוסיית האסירים. על פי דיווחים שנאספו על ידי המחתרת היו 2.7 אחוזים מאסירי אושוויץ באותה עת גרמנים, 30.1 אחוזים היו פולנים, ו-54.7 אחוזים היו יהודים. עם הזמן צברה מגמה זו תאוצה, ובאמצע 1944 היו היהודים שני שלישים מכלל אסירי אושוויץ.

מגיפות כינים, טיפוס, דיזנטריה ועוד גרמו לשיעורי תמותה גבוהים ביותר במיוחד בבירקנאו בתקופה שבין יולי 1942 למרס 1943. על פי הנתונים הקיימים שיעורי תמותה אלה נעו בין 19 ל-25 אחוזים לחודש. את הירידה בתמותה שבאה לאחר מכן ניתן לייחס לשיפור מסוים בתנאי המחיה במחנה בכלל ובבתי החולים בפרט. במאי 1943 ירד שיעור התמותה החודשי ל-5.2 אחוזים, ובמחנה אושוויץ הראשי הוא אף צנח בשיעור גדול מכך. ההזדמנויות לסייע לחולים נוצלו על ידי מרבית הרופאים האסירים ועל ידי שאר חברי הצוות הרפואי.

בנוסף לסיווג האסירים לקטגוריות לאומיות-אתניות גרמה האווירה באושוויץ לחלוקות ולעימותים בלתי נמנעים בתוך חברת האסירים. בעולם שבו כל הנורמות המוסריות בוטלו והותר כל רסן, עולם שבו צפיפות, מחסור חמור ומתח פשו בכול, נכנעו האסירים בקלות לאלימות ולגסות רוח. תנאי החיים במחנה הצליחו לערער גילויי סולידריות שניתן היה לצפות כי יצמחו בקרב בני אדם המוצאים את עצמם נתונים כולם במצב דומה. קוצר הרוח שלט בכול, ומנהגים והרגלים זרים, גילויים של אדיקות דתית וצלילי שפות זרות, גרמו לאסירים להיות עצבניים ומתוחים. בהיותם משוללי פרטיות היו האסירים רגישים במיוחד לשפה לא מוכרת שצרמה באוזניהם, ולעתים קרובות עוררה חשד כי הדוברים לועגים למי שאיננו יכול להבינה.

סטריאוטיפים לאומיים נקלטו בזרועות פתוחות. הגרמנים תוארו כיהירים וכמתנשאים המבקשים יחס מועדף; הפולנים תוארו כמתבודדים וכשונאי זרים; לצרפתים יצא שם של מי שאינם דואגים להיגיינה אישית; והיהודים נתפסו כנחותים מכל השאר. סטריאוטיפים אנטישמיים שהובאו מחוץ למחנה נטו להתבסס במחנה פנימה, אף כי בחלק מן המקרים אסירים לא יהודים זנחו את הדעות הקדומות שהביאו עמם. האסירים היהודים הובדלו אלה מאלה על פי מוצא לאומי, רקע תרבותי וכלכלי ושפה. כך למשל יהודים מהונגריה, שהגיעו למחנה רק באוגוסט 1944 מתנאי מחיה שהיו

נסבלים יחסית, האשימו את יהודי פולין, שרובם היו ותיקים במחנה, בהתבדלות ובאנוכיות. מצבם של יהודי יוון, שסבלו יותר מאחרים מן האקלים הצפוני הקשה, לא דיברו אף לא אחת מן השפות המדוברות במחנה, ולעתים קרובות האמינו כי אסירים אחרים אחראים לצרותיהם ולסבלם המר, היה אולי הקשה ביותר. גם אם חלוקות, יריבויות ושסעים אלה בתוך חברת האסירים לא היו מתוכננים ולא נבעו ממדיניות גרמנית מכוונת, רשויות המחנה היו כמובן מודעות לכך שתופעה זו פועלת לטובתן.

האסירים היהודים, יותר מאחרים, חיו בצלה של הוודאות כי קרוביהם מתו, כי גם גורלם שלהם נחרץ, וכי מאסרם במחנה הוא רק בבחינת דחייה, ארכה שניתנה במטרה להתיש את כוחם באמצעות עבודת פרך בטרם יישלחו אל מותם. כותבי זיכרונות וחוקרים של מחנות הריכוז נוטים להיות תמימי דעים כי אחד המקורות לסבל הקשה של האסירים, אפילו בתקופה שבה ניכרו שיפורים מסוימים בתנאי החיים, היה אי הוודאות לגבי מועד שחרורם ונסיבותיו. אף כי שום אסיר לא נמלט מהשפעת צל המוות שעלול להגיע בכל רגע, גם על סף השחרור, צל זה האפיל במלוא עצמתו בעיקר על האסירים היהודים. יתר על כן, בניגוד למרבית האסירים האחרים, שעדיין היו להם בית, מולדת, קרובי משפחה וחברים שהמתינו להם בחוץ, הרי האסירים היהודים איבדו כל זאת.

ההשמדה

כיום יש בידינו מידע רב על הרצח ההמוני שהתבצע באושוויץ באמצעות גזים, על תפעול מתקני ההריגה, על התאריכים, על סוגי הקרבנות ומספריהם, על הסלקציות ועל שיטות הרצח. קיימים מסמכים מדויקים המתארים את בניית תאי הגזים, את המשרפות ואת השימוש בגז ציקלון B. קיימות גם עדויות בכתב ובעל-פה מפי עדים מבין האסירים ומקרב הסגל הגרמני, והחשובה שבהן – זו של מתכנן מחנה אושוויץ ומפקדו, רודולף הס. סמוך ללכידתו על ידי הבריטים במרס 1946 מסר הס תצהירים והופיע כעד בפני בית המשפט הצבאי הבין-לאומי בנירנברג. לאחר הסגרתו לפולין, במהלך תקופת מעצרו לפני המשפט ולאחריו, בעת שהמתין להוצאתו להורג בתלייה על אדמת מחנה אושוויץ, כתב הס, מרצונו החופשי, את הביוגרפיה שלו וקטעים שונים שבהם תיאר בפרוטרוט את הרצח ההמוני באושוויץ (זיכרונותיו תורגמו גם לעברית).

עדות כתובה נוספת שנודעת לה חשיבות מכרעת מצויה ביומן שכתב בעת שירותו במחנה ד"ר יוהן פול קרמר, רופא אס.אס במדים שהשתתף בסלקציית הקרבנות. איש אס.אס אחר, פרי ברוד, ששירת במחלקה הפוליטית (משרד הגסטפו) במחנה, כתב ביולי 1945, בעת שהיה במאסר בידי הבריטים, תצהיר ובו פרטים רבים על הרציחות ההמוניות שהתרחשו שם. קיימות גם עדויותיהם של אסירים נמלטים, וכן ישנם דיווחים שהוברחו מתוך המחנה על ידי המחתרת. אחת מקטגוריות המסמכים החשובות והמרגשות ביותר כוללת רשימות שנכתבו על ידי אסירים יהודים מן הזונדרקומנדו, שנשלחו לעבוד במשרפות וטמנו בקפידה את תיאוריהם בקרבת המשרפות. אסירים רגילים מן השורה כתבו בזיכרונותיהם כי מידי בוקר עם הקימה היה מבטם מופנה אל הארובות ואל העשן

ולשונות האש העולים מהן. חלק מן המסמכים הללו חולצו ופוענחו לאחר המלחמה ופורסמו במספר שפות. קיימות גם עדויותיהם של נאשמים גרמנים במשפטי אושוויץ וכן עדויותיהם של קומץ ניצולים מן הזונדרקומנדו.

חשיבותה המכרעת של עדותו של הס נובעת לא רק מן הידע הייחודי שהיה בידי הן לגבי פרטי הפרטים והן לגבי התמונה הכוללת של המחנה. עדותו היא רבת חשיבות בעיקר משום שהשיב על שאלות הנוגעות להפיכת אושוויץ למחנה מוות – מי הורה על כך, מי תמך בפקודה זו באמצעות הסמכות הדרושה, וכיצד בוצע הדבר. למרות אי-דיוקים מסוימים בשל תעתועי הזיכרון, מהימנותה הכללית של עדותו נותרה ללא עוררין.

הס מתאר כיצד בקיץ 1941 – אין הוא יכול לתת תאריך מדויק, אך יש לו יסוד להאמין כי היה זה ביולי או באוגוסט – נקרא לפתע מאושוויץ אל מטה האס.אס בברלין. שלא כמנהגו קיבל הימלר את פניו שלא בנוכחות שלישי האישי ואמר לו את הדברים הבאים:

הפיהרר פקד על הפתרון הסופי של שאלת היהודים, ואנחנו, האס.אס, חייבים לבצע פקודה זו. מקומות ההשמדה הקיימים שבמזרח אין בכוחם לבצע את האקציות הגדולות. לכן קבעתי לתכלית זו את אושוויץ, ראשית בשל מצב התחבורה הטכני הנוח, ושנית משום שהתחום שייקבע שם לתכלית זו ניתן בנקל לבידוד ולהסוואה (רודולף הס, הקומנדאנט מאושוויץ מעיד, תל-אביב: בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 3)

הס טוען כי התעניין מאוד בסוג הגז שיוכל לשמש חומר הריגה יעיל. בעת העדרו מאושוויץ נעשה שימוש בגז ציקלון B, מוצר ששימש בדרך כלל לצורכי סניטציה, לשם הריגת קבוצה גדולה של אסירים סובייטים, והגז נמצא, כך למד, מתאים לדרישות ההרג ההמוני.

בתחילת 1942 החלו שני בתים כפריים בסמוך לבירקנאו לתפקד כתאי גזים זמניים. ניתן היה לדחוס לתוכם כ-2,000 אסירים בו זמנית. בשלב זה של המבצע היו קרבנות הגזים יהודים שהובאו במשלוחים משלזיה עילית ומסלובקיה. לאחר מכן, החל במרס 1943, הוכנסו לשימוש במחנה בירקנאו ארבעה תאי גזים ומשרפות שתוכננו ונבנו על ידי מהנדסים גרמנים וחברות גרמניות במיוחד לשם הרצח ההמוני. בקיבולת המרבית יכלו מתקנים אלה לטפל ב-4,416 קרבנות ב-24 שעות.

במתקנים אלה בבירקנאו נרצחו בשיטתיות מאות אלפי יהודים שהובלו מארצות אירופה. בשנת 1942 הגיעו לאושוויץ יהודים משלזיה עילית, מסלובקיה, מהולנד, מצרפת, מבלגיה, מיוגוסלביה ומפולין הכבושה. בשנת 1943 הגיעו יהודים מגרמניה, מפולין, מטרזיאנשטאט בצ'כוסלובקיה, מהולנד, מצרפת, מיוון (משלוחים רצופים) וכן מיוגוסלביה, ממחנה מיידאנק ומגטאות זגלמביה בפולין, ממחנה ברגן-בלזן ומאיטליה. בשנת 1944 הגיעו לאושוויץ משלוחים של יהודים מצרפת, מהולנד, מבלגיה, מטרזיאנשטאט, מאיטליה, מסלובקיה ומפולין (לודז', ראדום, ואזור גליציה). בגל

המשלוחים של קיץ 1944 היו כמה מאות אלפים מיהודי הונגריה. בניגוד לקרבנות אחרים, היהודים, למעט מספר יוצאים מן הכלל, לא הובאו לאושוויץ כיתידים שהואשמו בעברות אמיתיות או מדומות. עם הקמת מפעל המוות הגיעו היהודים במשלוחים המוניים ממדינות שנכבשו על ידי הנאצים או ממדינות לוויין של הרייך השלישי. מרבית המשלוחים הכילו משפחות שלמות שנעקרו מבתיהן כחלק מתהליך השמדתן המוחלטת של הקהילות היהודיות, שפשען היחיד היה מוצאן הגזעי והלאומי.

כאמור היהודים נדונו לסלקציה מיד עם הגיעם. אלו שנמצאו כשירים לעבודה, לרוב מיעוט קטן מתוך משלוחים אלה, נרשמו כאסירים, בעוד כל האחרים, ביניהם ככלל, כל הילדים והזקנים, הלכו אל מותם בתאי הגזים.

רובם המכריע של היהודים שנשלחו לאושוויץ, במיוחד מי שהגיעו ממערב אירופה, מיוון ומהונגריה, לא היו מודעים ליעדם ולצפוי להם עד לרגע האחרון. האס.אס היה אחראי לתהליך ההריגה, ואנשי אס.אס שפכו את כדורי הגז לתוך פתחי תאי הגזים. הזונדרקומנדו, שהורכב בעיקר מאסירים יהודים שבודדו משאר המחנה, ביצע את "העבודה המלוכלכת", שכללה, כפי שכתב הס בביוגרפיה שלו, סיוע לאסירים להתפשט, מילוי הבונקר ביהודים, סילוק הגופות ושרפתן. אין ספק כי עובדי הזונדרקומנדו היו האומללים שבאסירי אושוויץ. לא זו בלבד שעבודתם היתה סיוט בהתגלמותו, הם גם ידעו, כעדי ראייה וכמשתתפים בעבודת המוות, כי גורלם נחרץ. ברשימות אוטוביוגרפיות תיארו אחדים מהם את מעשיהם. אחד מהם כתב כי שום פרשנות על משמעות המחנה לא תהיה שלמה ללא עדויותיהם.

באוקטובר 1944 ביצעו אסירי הזונדרקומנדו התקוממות שדינה נחרץ מראש כנגד מדכאיהם. חומרי נפץ הוברחו לתוך מחנה בירקנאו על ידי עובדות יהודיות באחד המפעלים. המרד וניסיונות הבריחה בעקבותיו, שהסתיימו ברצח כל המשתתפים, היו אקט ההתנגדות המשמעותי היחיד מסוגו בתולדות המחנה.

ב-18 בינואר 1945, לנוכח הכוחות הסובייטיים המתקרבים, החלו הנאצים בפינוי מהיר וכאוטי של אושוויץ. כ-58,000 אסירים פתחו בצעדה כפויה מתחנה לתחנה, ממחנה למחנה. הם צעדו דרך אוסטריה וגרמניה בחורף הקר והמושלג ובחודשי האביב הראשונים של 1945. בדרך זו מצא את מותו אחוז ניכר מקרבנות אושוויץ האחרונים.

ניסיונות שונים עשו לסווג את הניצולים על פי התנהגותם או על פי תווי אישיותם כדי להצביע על גורמים היכולים להסביר את הישרדותם. בחלק מן המקרים מילאו תפקיד ללא ספק הכושר הגופני, כוח הסבל, היכולת להרחיק את עצמך באופן מנטלי ממצביאות המחנה או הפגנת גישה קשוחה כלפי אסירים אחרים. אך לגבי רוב רובם של הניצולים קשה לנסח כללים בעניין זה. החיים במחנה דמו להליכה בשדה מוקשים, ואת העובדה שאסירים מסוימים הצליחו להתגבר על כל המכשולים והסכנות ניתן לייחס בעיקר למקריות ולצרוף נסיבות עליהן לא היתה לאסירים שליטה כלשהי.

מקור: בשביל הזיכרון, 28, יד ושם, ירושלים 1997, ע"מ 4-16.